

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE JAPONYA'DAKİ YENİLEŞME HAREKETLERİ ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA

Dr. N. Serpil ALTUNTEK(*)

GİRİŞ

Günümüzde birçok kişi Türkiye'nin hızlı bir değişim sürecinde olduğundan bahsetmekte; kimileri değer, tutum ve davranışların, kimileri ise kültürel kurum ve ilişkilerin değişmekte olduğunu söylemektedir. Değişme süreci içinde bozulan dengeler, "bunalım" denilen ve özellikle son otuz yıldan beri yoğun bir şekilde yaşanan dönemleri ortaya çıkarmıştır. Bu dengeleri yeniden kurma çabalarında, kısa vadede sorunlara çözüm getirmek için, başka toplumları model alma eğilimi görülmektedir. Bunlardan birisi de "Japon Modeli"dir.

Bir Asya ülkesi olan Japonya, son yüzyıl içinde hızla sanayileşmiş ve güçlü ekonomisi ile Batı'nın gelişmiş toplumlarıyla yarışabilir hale gelmiştir. Bu nedenle Batı, Japonların bu işi nasıl başardıkları sorusuna yanıt ararken, Türkiye de bu soruya kayıtsız kalamamıştır. Türkiye'de bu yönde yapılan çalışmalar, Japonya'nın ondokuzuncu yüzyıl ortalarında, hemen hemen Osmanlı İmparatorluğu ile aynı tarihlerde, "Batı'ya kapısını açmış" ve re-

(*) Yard.Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

formlar dönemine girmiş olduğu halde Türkiye'nin neden sanayileşemediği/kalkınamadığı sorusunu ortaya çıkarmıştır. Kimileri, "Japonya kalkandı; çünkü geleneksel değerlerini korudu, teknolojiyi Batı'dan aldı" gibi yüzeysel bir açıklama yaparken, kimileri sorunun yanıtını çok daha derinlerde, her iki ülkenin toplumsal yapısı arasındaki farklılıklarda bulmaya çalışmaktadır. Birinci açıklama denemesi, kültür kuramı açısından pek geçerli gibi görünmemektedir. Çünkü kültür, (1) çeşitli kurum ve değişkenler (aile, devlet, gelenek-görenek, dil, vd) ile (2) kültürel süreçlerden (kültürleme, kültürel değişme, kültürleşme, vd) oluşan karmaşık bir bütündür. Bu bütünlük içinde değişme, görece tüm kurum ve süreçlerde gerçekleşir.¹ Bundan dolayı bu çalışmada, ikinci yol tercih edilerek, sorunun yanıtı Japonya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısı arasındaki farklılıklarda aranacaktır.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ YENİLEŞME HAREKETLERİ

Onyedinci yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu lehine olan Doğu ile Batı arasındaki denge, Batı'nın sanayileşme sürecine girmesiyle birlikte bozulmaya başlamıştır. Birbiri ile ilişkili birçok önkoşulun Batı'da gerçekleşmiş olması (yeni bilimlerin doğuşu, icat ve keşifler, yeni düşünce ve kavramlar, kapitalizmin gelişmesi, vd), dengede böylesine bir değişikliğe yol açmış, üstünlük Doğu'dan Batı'ya geçmiştir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesine tek neden Batı'nın sanayileşme sürecine girmesi ve Batı'daki yeniliklere "kapısını" kapatmış olması değildir:

Onyedinci yüzyıla kadar Osmanlı toprak rejimi² çökmüş, tarımsal üretim düşmüş, dış ticaret tamamıyla Batılı deniz ticaret şirketlerinin tekeli altına girmiş, ticaret muvazenesinin aleyhe dönüşü yüzünden memleket artık kesin

(1) Kültür Kuramı ve sosyal/kültürel değişme konularında Güvenç'in *Kültür Kuramında Bütüncülük Sorunu Üzerine Bir Deneme*(1970) ile *Sosyal ve Kültürel Değişme* (1976) adlı kitaplarına başvurulabilir.

(2) Osmanlı toprak rejiminin çökmesi, (i) klasik dönemde başarıyla yürütülen "tahrir" sisteminin bozulması; (ii) miri toprakların geniş ölçüde mülk ve vakıflar halinde devlet kontrolünden kaçması; (iii) âyanların toprağa ve yerel idareye hâkim olması; vd sonucunda olmuştur (İnalçık 1944, 1976; Barkan 1980).

olarak hammadde memleketi haline gelmiş, bu yüzden zaten onaltıncı yüzyıl sonu dünya fiyat devriminden ve yarattığı mali buhrandan sonra sarsılmış olan Türk maliyesi altın ve gümüş varlığını oluk gibi dışarıya akıtmaya başlamış, bütün bunların tesiri ile devlet, esnaf ve köylü ekonomik anlamda büyük darbeler yemiş bir hale gelmişti (Berkes 1965: 13).

Osmanlı Devleti yüzyıl kadar bir süre toplumsal yapısının bozulmaya³ başladığını farkedememiş; onsekizinci yüzyılda egemenliği altındaki toprakları kaybetmeye başlayınca Batı'daki gelişmelerle ilgilenmiştir. Ancak "zihinlerdeki üstünlük ölçütü askeri güç" olduğu için *Lâle Devri* (1718-1730) ile başlayan yenileşme hareketlerinde "hep askerlik müesseselerinde ıslahat yapmak üzerinde durul"muştur (Berkes 1965: 12). Bundan amaç, "Hıristiyan Avrupa'ya, özellikle Rusya'ya karşı durabilmek"tir (Ortaylı 1983: 23).

Bu dönemde, matbaanın açılması⁴, yeni orduların (*Nizam-ı Cedid*, *Asakir-i Mansure-i Muhammediye*) kurulması, yeni gemilerin yapılması gibi girişimlerin yanı sıra yapısal bir sorun haline dönüşen *yenicertlik ocağı*'nın kaldırılması girişiminde de bulunulmuştur (Berkes 1971; Derin 1976). Ayrıca, meslek okulu özelliğindeki *Mühendishâne-i Bahri* (1773), *Mühendishâne-i Berrî* (1794) ile ordunun doktor gereksinmesini karşılayabilmek için *Tıbhâne* (1827) ve *Cerrahhâne* (1832); askeri eğitimin Batı tarzında yapılabilmesi için *Harbiye* (1834) açılmıştır (Karal 1983; Kuran 1976; Ortaylı 1983). Toplumsal yapı içinde gittikçe güçlenen, toprağa ve yerel idareye hâkim olan *âyânlar* ile yapılan mücadele de dönemin de-

(3) Yusuf Akçura (1985), Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma nedenlerini 22 madde altında toplarken, (i) gelirlerin yetersiz olmasından dolayı sürekli savaşlara girilmesi, (ii) ancak bu savaşların gelir kaynağı sağlamaktan ziyade büyük masraflara yol açması gibi sorulardan da söz etmektedir.

(4) Matbaanın bulunuşundan ortalama üç yüz yıl sonra Osmanlı Devleti, matbaanın kurulması için İbrahim Mûteferrika'ya yetki vermiştir (1727), ki bu, yenileşme hareketinin başlangıcı olarak kabul edilen ilk girişimdir. Mûteferrika döneminde sınırlı sayıda ve alanda (dil, tarih, coğrafya, vd) kitap basılmıştır (Ersoy 1959; Carleson 1979). Bununla birlikte, yayıncılık faaliyeti uzunca bir süre gelişmemiştir. Bu gecikmenin nedenleri Berkes (1971) ve Ersoy (1959)'un çalışmalarında bulunabilir.

gışme dinamiği içinde sayılabilir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, ayânların gücünü pek zayıflatamamıştır (İnalçık 1976; Özkaya 1977).

Bu yenileşme hareketleri *Tanzimat* döneminde (1839-1875) çeşitlenmiş ve hız kazanmıştır. Diğer bir deyişle, *Tanzimat*, eğitim-öğretim, askerlik, hukuk gibi birçok alanda yeniliklerin yapıldığı, yeni düşünce akımlarının geliştiği bir dönemdir.

(i) *Tanzimat*'ın diğer dönemlerden ayrılan en önemli özelliği hukuk alanında yapılan reformlardır. Fermanla Osmanlı uyruğundaki insanların can ve mal varlığı tanınmakla kalmamış, bu haklar devlet güvencesi altına alınmıştır. Vatandaşlar arasındaki eşitsizlikler de giderilmeye çalışılmıştır. Öte yandan, hükümdarın yetkilerinin sınırlandırılması (kendi isteği ile) sağlanmıştır (Ortaylı 1983; Lewis 1984). Bütün bu ilkelerin uygulanabilmesi amacıyla yeni kanunlar hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. Bunlardan *Ceza Kanunnamesi*'nde (1840) "bütün Osmanlı uyruklarının yasa önünde eşitliği vurgulanmış" (Akşin 1988: 125); *Arazi Kanunnamesi*'nde (1858) ise miri toprağı kullanım hakkı olanlara (mutasarrıflarına) mülkiyet hakkı tanınmıştır (İnalçık 1944; Barkan 1980; Lewis 1984). Bununla birlikte, *Arazi Kanunnamesi*, mevcut durumun yasallaştırılmasından öteye geçememiştir. Çünkü kanunnamenin esasını teşkil eden müstakil küçük işletmelerin gelişmesi sağlanamamış, bunun yerine miri arazi, sosyal ve ekonomik yönden güçlü kişilerin mülkü haline gelmiştir.

(ii) Eğitim-öğretim alanındaki yenileşme hareketleri arasında devlete memur yetiştirmek amacıyla açılan birkaç okul; mülkiye, ziraat, veterinerlik gibi meslek okulları; öğretmen okulları sayılabilir (Derin 1976; Ortaylı 1983). Ancak, ilköğretim kurumlarında köklü reformlar yapılmadığından⁵ bu girişimler pek başarılı olmamıştır. Bunun bir başka nedeni de Antel (1940: 445)'e göre şöyledir:

(5) Ortaylı (1983: 135), bu konuyla ilgili olarak, "programsız ve denetimsiz bir ilköğretimden sonra yüksek eğitim düzeyinde programlanmış askeri-teknik okullara geçmek durumundaydılar" demektedir.

Tanzimat'ın, Avrupa zihniyeti ve metodunu, ilim ve tekniğini memlekete sokamadığı, yani Türkiye için hakiki bir Rönesans olmadığı da muhakkaktır. ..Tanzimat'ın böyle bir değişikliği yapabilmesi için, memleket içinde Bacon, Rabelais, Luther, Descartes, Rousseau.. gibi mütefekkirlerin yetişmiş olmaları yahut bunların eserlerinin lisanimıza nakil ve tercüme edilerek taammüm etmeleri lazımdı.

Fakat bizzat Tanzimat ricalinin büyük bir eksertiyeti bu fikir cerayanlarını kavramış olmadıkları gibi, memleket içinde bu fikirlerle beslenmiş mütefekkir zümre de mevcut değildi.

(iii) Tanzimat döneminde, Tanzimat'a tepki olarak, *Yeni Osmanlılar* adlı grubun öncülüğünde yeni bir düşün akımı ortaya çıkmıştır. Bu, "devleti kurtarmak" kaygı ve düşünceyle savunulan *hürriyet* ve *demokrasi* fikirleridir. Yeni-Osmanlılar⁶, Batı'dan aldıkları kavramları şeriatı uygun hale getirmeye çalışmışlardır (Mardin 1983: 12). Bununla birlikte "hiçbiri derin bir teori, özgün bir siyasi formül veya fikirleri devamlı olarak uğraştıracak bir ideoloji ortaya koyamamışlar"dır (Mardin 1983: 24). Dolayısıyla, Yeni-Osmanlılar, Osmanlılığın sürekliliğini sağlayacak *ulusal birliği*⁷ kurmakta başarılı olamamışlardır.

(iv) Osmanlı Devleti, Batı'da gelişen kapitalizm ve teknoloji karşısında ekonomisinin çökmekte olduğunu III. Mustafa döneminde farketmiş, ancak ekonomiyi düzeltme girişimleri, ekonomik çöküşün nedenleri pek kavranılmadığından ve bununla birlikte, sık sık yapılan savaşlar sonucunda başarısızlığa uğramıştır.

İlk defa III.Selim döneminde "şahsi teşebbüs yoluyla kalkınma", II.Mahmut döneminde ise "devlet eliyle kalkınma" siyaseti izlenmiştir⁸ (Berkes 1965: 14). Buna rağmen, Fransa, İngiltere, Hollan-

(6) Yeni-Osmanlılar, Avrupa'da *Jön-Türkler* (*Jeunes Turcs*) olarak adlandırılmaktadırlar. Oysa Türkiye'de *Jön-Türkler*, Yeni-Osmanlılar'ın devamı olarak ele alınıp, değerlendirilmektedirler. Yeni-Osmanlılar I. Meşrutiyet'in, *Jön-Türkler* ise II. Meşrutiyet'in doğmasına yol açmışlardır (Akşın 1980: 15).

(7) Yusuf Akçura (1987)'nin öncüsü olduğu *Türkçülük* düşüncesi, Atatürk'ün ulusal birliği sağlayabilmesinin temel dayanağı olmuştur.

(8) Özellikle deri ve dokuma sanayisi devlet eliyle kurulmuştur (Toprak 1988: 212-13)

da, vd ülkelere verilen kapitülasyonları kaldırma girişiminde bulunmadığı gibi, 1838'de imzalanan ticaret antlaşmasıyla Osmanlı, Avrupa ekonomisinin açık pazarı haline gelmiştir (Avcioğlu 1968; İnalçık 1976). Bu antlaşmaya göre, ithal mallarından % 3 gümrük resmi alınırken, ihracaata % 12 gümrük resmi konmuştur (Avcioğlu 1968: 51). Ayrıca Osmanlı sanayisi⁹, onsekizinci yüzyılda İngiltere'de başlayan ve Avrupa ülkelerine yayılan sanayileşmenin ivmesine yetişmemiştir. Bütün bunların sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu işlemeden hammadde satar duruma gelmiştir.

Kısaca, Osmanlı Devleti'nin ekonomisi onsekizinci yüzyıldan itibaren sürekli açık vermiştir: Paranın değerini düşürme, dış borçlanma (1854'ten itibaren) gibi uygulamalar da çözümden ziyade sorunu gittikçe ağırlaştırmıştır. Çünkü dış borçlar sanayi alanına yönelik yatırımlardan ziyade saray, cami gibi yapılar için kullanılmıştır. Dolayısıyla, dış borçları ödeyecek bir kaynağı olmayan Osmanlı Devleti'nin ekonomisi iflas etmiştir (Berkes 1965).

JAPONYA'NIN ÇAĞDAŞLAŞMASI

Japonların Batılılarla ilk karşılaşması, 1543 yılında, bir Portekiz gemisinin fırtına yüzünden Japon kıyılarına varması sonucunda olmuştur. Bu dönem Japonya'sunda henüz ulusal birlik yoktur; ülke sivil savaşlar dönemini yaşamakta ve eyaletler dengesi sürekli değişmektedir (Ozaki 1978: 37).

Portekizli misyoner ve tüccarların akabinde İspanyollar ve Hollandalılar Japonya'ya gelmiştir. Bunlar içinden İspanyol ve Portekizli misyonerler Hıristiyanlığı yayma amacını taşımışlar ve bunda da önemli ölçüde başarılı olmuşlardır; 1580 yılında Hıristiyan olanların sayısı 150 bine, kiliselerin sayısı 200'e ulaşmıştır (Morton 1970: 108). Hıristiyanlığın hızla yayılması karşısında Şoğun Nobunaga ve Şoğun Hideyoşi ulusal birliği kurma çabasına girişmişlerdir. Bu çerçevede Hıristiyan misyonerler ülkeden çıkarılmış

(9) Tanzimatla birlikte sanayileşme girişimi hızlanmış; özellikle II. Meşrutiyet döneminde askeri sanayi (top, tüfek, barut, mermi, vb üretim, tamir) gelişmeye başlamıştır (Toprak 1988: 214).

(Hane 1972: 145); birkaç bin Hıristiyan çarınca gerilmiş, savaş araçları toplatılmıştır (Avcioglu 1968: 41). Hollandalılar ise Hıristiyanlık misyonu taşımamışlar ve bu nedenle Japonlar tarafından ticaret yapma hakkı sadece Hollandalı tüccarlara verilmiştir (Güvenç 1980: 38).

Onaltıncı yüzyılda "Batı'ya kapısını açmış" gibi görünen Japonya, bu olaylardan sonra uzunca bir süre, ondokuzuncu yüzyıla kadar "kapısını" tekrar dış dünyaya kapatmıştır. Aradaki üç yüzyıllık dönemde Japonya birkaç şeyi başarmıştır: (1) Yukarıda da belirtildiği gibi, *ulusal birlik* sağlanmıştır. (2) Batı bilim ve teknolojisini öğrenip, uygulama alanına geçirmişlerdir. Örneğin, Japonların tabanca ve tüfekte ilk karşılaşmaları yine 1543 yılında, Portekizlilerle karşılaştıkları zaman olmuştur. Bu tarihten bir yıl sonra silahların başarılı kopyalarını üretmişler ve 1556 yılında ülkedeki silah sayısı 300 bine ulaşmıştır (Ozaki 1978: 35-6). Silah teknolojisinin yanı sıra tıp, astronomi, fizik, kimya, gemicilik alanlarındaki gelişmeleri de -Hollandalılar aracılığı ile- takip etmişlerdir (Güvenç 1980: 40; Esenbel 1988: 35-42). (3) Tarım topraklarının alanı genişletilmiş ve yeni tarım teknikleri (iyi tohum seçimi, böcek denetimi, kanal, set gibi alt yapı tesislerinin yapımı, vb) sayesinde üretimde büyük artış sağlanmıştır (Güvenç 1980: 208-9; Tözere 1984b:51). (4) Tarım topraklarının eksiksiz sayım ve kadastro 1610 yılında tamamlanmıştır (Güvenç 1980: 38). (5) Kadastrodaki hasat sayılarına dayandırılan toprak vergisi, devlet gelirlerinin önemli bir kısmını teşkil etmiş ve böylece sermaye birikimi oluşmuştur (Tözere 1984b: 50).

Görüldüğü gibi Japonya, "Batı'ya kapısını açtığı" dönemde çağdaşlaşma yolundaki temel sorunlarından bazılarını aşmıştı. Bununla birlikte, *Meiji* döneminde (1868-1912) yenileşme hareketlerine hız kazandırmıştır.

(i) *Meiji* döneminde öncelik verilen kurumlardan birisi *eğitim*'dir. Gerçi *Meiji* öncesi Tokugava döneminde erkeklerin % 40'ı okuma-yazma bilmektedir; ayrıca, samurayların yetiştirildiği yüksek okullar, tüccar ve esnaflar için meslek okulları, köylüler için

20 bin kadar köy okulu mevcuttur (Tözere 1984a: 31). Buna rağmen hiç bir cins ve sınıf ayrımı yapılmaksızın herkesin okumayazma bilmesi ilkesi (bu husus, 1872'de çıkarılan eğitim kanununda yer almıştır) çerçevesinde hızla okullasmaya çalışılmıştır (Dore 1964: 188). 1903 yılına gelindiğinde ilkokul mezunlarının oranı % 90'a ulaşmıştır. Bunlara ilaveten özel ve devlet girişimleri ile orta dereceli okullar; mühendislik, hukuk gibi alanlarda üniversiteler kurulmuştur. Eğitim programları ise büyük ölçüde Batı'dan esinlenerek hazırlanmış; ancak, Batı biliminin Japonca'ya aktarımı sağlanmıştır (Güvenç 1980: 268; Tözere 1984a: 26-7). Böylece sanayi ve bürokrasi alanları için nitelikli insan gücü yetiştirilmiş ve bu, gerçekleştirilmek istenen ekonomik-teknolojik atılımın nüvesini oluşturmuştur. Başka bir deyişle, Japonya, ekonomik güce ulaşmanın yollarından birinin eğitim olduğunun bilincindedir denebilir.

(ii) Meici döneminin başarısı olarak kabul edilebilecek en önemli alan ekonomidir. Osmanlı Devleti'nden farklı olarak, Amiral Perry'nin zoraki imzalattığı ticaret antlaşmasını (1858), yani kapitülasyonları, bir süre sonra iptal ettirmeyi (1899) başarmışlardır (Tezöre 1984b: 55).

Japonya'nın ekonomideki temel devlet politikası, dış borca girmeden ülkenin kalkınmasını sağlamaktır. Artırılan toprak vergisi devlet gelirlerinin önemli bir kısmını teşkil etmiştir. Bu gelir ile devlet mekanizmaları ve sanayi (çimento, kiremit, şeker, cam, yün fabrikaları, kimya sanayi, vd) kurulmuştur (Hane 1972: 283). Çok sınırlı tutulan dış borçlar ise özellikle ulaşım ve iletişim ağlarının yapılmasında kullanılmıştır. Örneğin, 1893 yılında Japonya'da 2 bin millik demiryolu, 4 bin millik telgraf hattı, 100 bin tonluk buharlı gemi vardır (Hane 1972: 284).

Ekonomi alanındaki yenilikler arasında, (1) devlet tarafından kurulan işletmelerin özel sektöre aktarılması; (2) ulusal bankacılık sistemi ve *Zaibutsu* adı verilen büyük finansman holdinglerinin kurulması sayılabilir (Lockwood 1964: 119; Güvenç 1980: 43).

ÖZET ve SONUÇ

Osmanlı Devleti ve Japonya'nın ondokuzuncu yüzyılda başlattığı yenileşme hareketlerini çerçevesi çizmeye çalışılmıştır. Bu iki ülkenin değişme dinamiğini sağlayan Batı toplumlarıdır, ancak değişme hızı ve çizgisi farklılık göstermektedir. Bunun nedeni, yenileşme öncesi koşullarda aranmalıdır.

(i) Japonya onaltıncı yüzyılda ulusal birliği kurarken, Osmanlı Devleti ondokuzuncu yüzyılda önce Osmanlılık, daha sonra Türkçülük akımları ile ulusal birlik arayışı içindedir.

(ii) Japonya toprak reformu'nu Tokugava döneminde yapmış, tapu-kadastro işlemlerini 1600'lerde tamamlamıştır. Oysa Cumhuriyet Türkiye'sinde birkaç defa girişilen toprak reformu denemeleri istenen sonucu vermemiş ve günümüzde hâlâ tapu-kadastro işlemleri tamamlanamamıştır.

(iii) Dışarıya borçlanmadan sermaye birikimi yapıp, bunu sanayileşme için kullanan Japonya'ya karşı Osmanlı Devleti, dışarıya borçlanmıştır. Üstelik aldığı sermaye alanında kullanmadığı gibi ekonomisi de iflas etmiştir.

(iv) Osmanlı Devleti yanbaşındaki Batı'da olan gelişmeleri (bilimsel, teknolojik, dâşimsel) takip edemezken, Japonya bunu yapmıştır.

Bu farklılıkları, ayrıca, toplumsal sınıf yapısında, jeopolitik konumda, değerler sisteminde, vb bulmak mümkündür. Ancak burada belirtilmelidir ki, her iki toplumun Batı'ya kapısını açması"nda temel bir farklılık vardır. Bu farklılık, Osmanlı Devleti'nin değişmeyi, Bahlaşmak, Japonya'nın ise Sanayileşmek ve Çağdaşlaşmak olarak değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, Batı'dan aldığı şeyleri Batılı olmak için yapmış, toplumsal, ekonomik sorunlarının nedenlerini kavrayamadan çözümlene yoluna gitmiştir. Japonya, Osmanlı Devleti'nin aksine, çağdaşlaşma sorununu sosyo-ekonomik atılım olarak görmüştür.

KAYNAKÇA

- Akçura, Y., (1985), *Osmanlı Devleti'nin Doğulma Devri*. Ankara: TTK.
- , (1987), *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: TTK.
- Akşın, S. (1980), *100 Soruda Jön Türkler ve İktisat ve Terakki*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- , (1988), *Osmanlı Devleti 1600-1908*. İstanbul: Cem Yayınevi, III. 73-190.
- Antel, S.C. (1940), "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*. İstanbul: Maarif Matbaası, 441-462.
- Avcioglu, D. (1968) *Türkiye'nin Düzeni*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Barkan, Ö.L. (1980), *Türkiye'de Toprak Meselesi*. Ankara: Gözlem Yayınevi.
- Berkes, N. (1965), *İktisat Neden Bocalıyoruz?* İstanbul: İstanbul Matbaası.
- , (1971), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Carlson E. (1979), *İbrahim Müteferrika ve Başta İlk Eserler*. Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği Yayınları.
- Derin, F.Ç. (1976), "Osmanlı Devleti'nin Siyasal Tarihi", *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 991-1002.
- Dore, R.P. (1964), "Education: Japan", *Political Modernization in Japan and Turkey*. (eds. R.E. Ward ve D.A. Rustow), Princeton: Princeton University Press, 176-204.
- Ersoy, O., (1959), *Türkiye'de Matbaanın Gelişi ve İlk Basılan Eserler*. Ankara: DTCE.
- Esenbel, S. (1988), "Japon Aydınları ve Batı Bilimi", *Toplum ve Bilim*, 40: 35-42.
- Güvenç, B., (1970), *Kültür Kuramında Bütüncülük Sorunu Üzerine Bir Deneme*. Ankara: Hacettepe Basımevi.

- _____ (1976). *Sosyal ve Kültürel Değişme*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları D-22.
- _____ (1980). *Japon Kültürü*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hane, M. (1972). *Japan, A Historical Survey*. Charles Scribner's Sons.
- İnalçık, H. (1944). "Tanzimat Nedir?", *DTCF Yıllık Araştırma Dergisi* I (1940-41), 237-263.
- _____ (1976). "Osmanlı İmparatorluğunda Kültür ve Teşkilat", *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 974-990.
- Karal, E.Z. (1983). *Osmanlı Tarihi*. Ankara: TTK, VI.
- Kuran, E. (1976). "Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri", *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1003-1013.
- Lewis, B. (1984). *Modern Türkiye'nin Doğusu*. (Çev. M. Karath), Ankara: TTK.
- Lockwood, W.W. (1964). "Economic and Political Modernization: Japan", *Political Modernization in Japan and Turkey*. (eds. R.E. Ward ve D.A. Rustow). Princeton: Princeton University Press, 117-145.
- Mardin, Ş. (1983). *Ön Türklerin Siyasal Fikirleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Morton, S. (1970). *Japan: Its History and Culture*. New York: Thomas Y. Crowell Company.
- Ortaylı, İ. (1983). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Ozaki, R.S. (1978). *The Japanese: A Cultural Portrait*. Tokyo: Charles E. Tuttle Company.
- Özkaya, Y. (1977). *Osmanlı İmparatorluğunda Aydınlık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Toprak, Z. (1988), "İktisat Tarihi", *Osmanlı Devleti 1600-1908*. (Yayın Yön. S. Aksin), İstanbul Cem Yayınevi, III 191-246.

Tözeren, S. (1984a), "Japon Eğitim Modeli ve Doğu-Batı Sorunları", *Toplum ve Bilim*. 25/26: 33-37.

—————. (1984b), "Japonya'da Toprak Düzeni ve Kapitülasyonlar", *Toplum ve Bilim*. 25/26: 39-56.